

20К-1
923-1

**ПРАЦЫ
КАФЕДРЫ
СУЧАСНОЙ БЕЛАРУСКОЙ МОВЫ**

ВЫПУСК 2

**Мінск
РІВШ
2004**

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

тексте культуры: Сб. ст. / Под ред. В.Н. Телия. М., 1999. С. 13—25.

Ужченко В.Д. Историко-лингвистичний аспект формування української фразеології: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Дніпропетровськ, 1994.

Ужченко В.Д. Народження и життя фразеологізму. Київ, 1988.

Treder I. Frazeologia kaszubska a werzenia i zwyczaj (na tle porównawczym). Wejherowo, 1989.

Н.У. Чайка

ПРАБЛЕМА НЯПОЎНАСАСТАЎНЫХ РЭАЛІЗАЦЫЙ СІНТАКСІЧНЫХ МАДЭЛЕЙ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Праблема няпоўнасастаўных рэалізацый сінтаксічных мадэлей (сінтаксічны нуль, эліпсіс) з'яўляецца надзвычай важнай і актуальнай. На працягу гісторыі мовазнаўства да яе неаднаразова звярталіся вучоныя, спрабуючы даследаваць гэтыя моўныя з'явы.

Упершыню праблему няпоўнасастаўных сінтаксічных канструкцый распрацоўвалі прадстаўнікі логіка-граматычнай школы ў мовазнаўстве (М.І. Грэх, Ф.І. Буслаеў, П.М. Пераўлескі). Даследчыкі аналізавалі з'явы з сінтаксічным нулём. Тэарэтычная база названай школы цалкам будавалася на лагічных катэгорыях: сказ атаясамліваўся з лагічным сужэннем і ў сваім складзе павінен быў мець суб'ект, прэдыкат і звязку. Калі адзін з названых кампанентаў сказа апускаўся, то сказ лічыўся граматычна няпоўным. Сказы тыпу *Роза — нежна* (М.І. Грэх. Руская граматыка) вучоныя адносілі да канструкцый з сінтаксічным нулём на той падставе, што ў іх прапушчана звязка — кампанент, які з'яўляецца абавязковым для лагічнага сужэння. Відавочна, што метадалагічны апарат названай школы быў абмежаваны лагічнымі прыёмам, сказ аналізаваўся па мадэлі сужэння S ёсць P. Пры гэтым даследчыкі не ўлічвалі, што не ўсе катэгорыі логікі маюць эквівалент у мове.

Незамешчаная сінтаксічная пазіцыя кваліфікавалася вучонымі не толькі ў сказах з пропускам паўназначнага дзеяслова (эліптычных), але і ў сказах з пропускам дзеяслоўнай звязкі (сказах з сінтаксічным нулём) — канструкцыях, дзе адсутнасць звязкі з'яўляецца нормай для ўсходнеславянскіх моў: *Мой бацька — настаўнік, Восень — ты жэбкая* і інш. Таму круг канструкцый з сінтаксічным нулём аформіўся неапраўдана пашыраным. Да таго ж пры аналізе сінтаксічных з'яў не ўлічваліся існуючыя тыпалагічныя адрозненні паміж мовамі: нарматыўнасць ўжывання канструкцый без дзеяслова-звязкі ў цяперашнім часе ва ўсходнеславянскіх мовах, неадпаведнасць катэгорыі логікі і сінтаксісу — дзейнік — /суб'ект, дапаўненне/ — аб'ект і іншыя. Акрамя таго, у рамках лагічнай школы ў мовазнаўстве

не даследавалася пытанне пра сінтаксічныя трансфармацыі, якія адбываюцца пры пропуске, складаючы значную частку няпоўнасастаўных рэалізацый сінтаксічных мадэлей. Адсутнасць аналізу сінтаксічных трансфармацый тлумачыцца тым, што метадалагічныя прыёмы названай школы насілі лагістычны характар і з'явіліся непрыдатнымі нават для структурнага аналізу сінтаксічных трансфармацый, а тым больш для вызначэння іх семантычнага ядра і першаснай мадэлі ў мове.

К канцу XIX стагоддзя тэарэтычная база і метадалагічны апарат дадзенай школы не здольныя былі вырашыць сінтаксічныя праблемы, якія паўсталі перад мовазнаўствам. Таму натуральна, што яны былі забытыя да сярэдзіны XX стагоддзя, пакуль прадстаўнікі логіка-семантычнага напрамку ў мовазнаўстве не пераасэнсавалі катэгорыі логікі і не звярнуліся да праблемы няпоўных сінтаксічных рэалізацый на якасна новай ступені развіцця лагічнай школы ў мовазнаўстве.

Вучэнне аб няпоўнасастаўных сінтаксічных рэалізацыях знайшло сваё далейшае развіццё ў працах прадстаўнікоў *фармальнай школы ў сінтаксісе*. У працах А.А. Шахматава, Я.Ф. Карскага назіраецца ўласна лінгвістычны падыход да сінтаксічных з'яў. Праблема канструкцый з сінтаксічным нулём і эліпсісам вырашалася ў рамках вучэння пра камбінаторныя ўласцівасці сінтаксічных мадэлей. Кваліфікацыя з'явы эліпсіса ці сінтаксічнага нуля залежыць, на думку вучоных, ад адпаведнасці ці неадпаведнасці канструкцыі фармальнай сінтаксічнай схеме. Калі фармальная сінтаксічная схема (Шахматаў А.А.) складаецца з структурна неабходных кампанентаў (дзейнік, выказнік), то іх пропуск лічыцца або з'явай эліпсавання (калі прапускаўся дзеяслоўны выказнік) або з'явай сінтаксічнага нулявання (калі прапускаралася дзеяслоўная звязка састаўнога іменнага выказніка). Дадзенае вучэнне трывала ўкаранілася ў мовазнаўстве і ўвайшло амаль ва ўсе сучасныя граматыкі. Падобнага пункту погляду на праблему прытрымліваецца шэраг сучасных вучоных: Б.І. Фаміных, Э.П. Баярчанка, Н.В. Огнева, А.В. Ваяхіна. Зразумела, што фармальны падыход не мог поўнасцю вырашыць такую складаную сінтаксічную праблему. Метадалагічныя прыёмы абмяжоўваліся аналізам сінтаксічнай структуры сказа, надаючы мала ўвагі пытанням семантычнай арганізацыі сказа і асаблівасцям функцыянавання сказаў з незамешчанымі сінтаксічнымі пазіцыямі.

Займаліся праблемай няпоўнасастаўных сказаў і *прадстаўнікі псіхалагічнай школы ў мовазнаўстве* (А.А. Патабня, Д.М. Аўсяніка-Кулікоўскі і іншыя). Даследчыкі разглядалі мову як феномен псіхалагічнай дзейнасці чалавека. Адсюль і арыентацыя на псіхалогію

як на метадалагічную базу даследаванняў. Сказ вучоныя лічылі ўяўленнем гаворачага аб рэчаіснасці і прапанавалі “раз і назаўсёды адмовіцца ад памылковага разумення граматычнай формы. За моўную адзінку неабходна лічыць рэальна ўжываемую форму, а не абстракцыю” [3, с. 64]. Падобны падыход да праблемы назіраецца і ў працах некаторых сучасных лінгвістаў: Т.Ф. Дубоўцавай, Н.А. Назарава і іншых. Н.А. Назараў лічыць выкарыстанне ў маўленні сказаў з сінтаксічным нулём і эліпсам, а таксама няпоўнасастаўных сказаў з пэўнымі і сінтаксічнымі трансфармацыямі натуральным, а “ўзнауленне іх адбываецца па прынцыпу разумення цэлага па частцы” [2, с. 95]. А.В. Ваяхіна разглядае эліптычны сказ як эквівалент поўнага, які будзеца па адной мадэлі з поўным сказам, але не заўсёды рэалізуецца ў мове.

Працы названых вучоных вызначаюцца некаторай навізнай у распрацоўцы праблемы. Упершыню была звернута ўвага на сэнс сказа. Адзначалася, што сказы з сінтаксічным нулём — гэта маўленчыя рэалізацыі поўных, якія не маюць сваёй мадэлі ў мове, але з’яўляюцца дастатковымі для разумення сэнсу. Выказвалася слушная думка аб неабходнасці аналізаваць рэальна ўжываемыя маўленчыя формы, а не абстракцыі. Аднак вучоныя не пазбеглі некаторых недакладнасцей пры аналізе названых з’яў. Часам змешваюцца катэгорыі псіхалогіі і граматыкі, што прыводзіць да замены лінгвістычнага аналізу моўных з’яў на псіхалагічны. Кваліфікуючы сказы па крытэрыях паўната / непаўната, даследчыкі часта бяруць за аснову іх сэнсавую дастатковасць у кантэксце. А гэта прыводзіць да другой крайнасці — прызнання сказаў з сінтаксічным нулём і эліпсам поўнымі. Круг сінтаксічных мадыфікацый атрымліваецца неапраўдана звужаным, а сама праблема сінтаксічнага нуля і эліпсіса не вырашаецца, а здымаецца. Але традыцыі псіхалагічнага падыходу да аналізу моўных з’яў не былі страчаны. Пад уздзеяннем новай ідэі як псіхалогіі і філасофіі, так і ў мовазнаўстве ўзнікае шмат непрамаў, якія выкарыстоўваюць некаторыя метадалагічныя прыёмы дзяцей у школах.

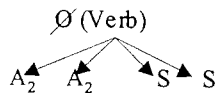
Далейшую распрацоўку праблема няпоўных рэалізацый знайшла ў працах прадстаўнікоў *структурнага сінтаксісу*. Так лінгвістычны напрамак структурнага сінтаксісу сфарміраваўся ў дваццатыя—трыццатыя гады XX стагоддзя. Узнікненне структурнага сінтаксісу дыктавалася неабходнасцю пошукаў больш паслядоўнай сістэмы для апісання і ўпарадкавання моўных з’яў у параўнанні з папярэднімі школамі. Структурны сінтаксіс працаваў сваю тэарэтычную базу і метадалагічны апарат. Асноўнымі метадалагічнымі прынцыпамі пры

аналізе моўных з’яў былі паўната, сістэмнасць, іманентнасць. Асноўнымі аб’ектамі даследавання былі структура плана выражэння (як найбольш даступная для сістэмнага апісання), адносіны паміж элементамі моўнай сістэмы, семантыка сінтаксічнай адзінкі. Разнастайныя метады даследавання, вырацаваныя структуралізмам (метады кампанентнага аналізу, дыстрыбутыўны метады, канструктыўны метады і іншыя) далі магчымасць даследаваць сістэму сінтаксіса і вылучыць абагуленыя інварыянтныя адзінкі — схемы і мадэлі сказаў, суаднесці іх з канкрэтнымі моўнымі рэалізацыямі на аснове пэўных правіл. Гэтыя правілы і вызначылі межы дапушчальных варыянтных змен сінтаксічнай адзінкі пры ўмове захавання семантычнай саматоеснасці. Такім чынам, з развіццём структуралізма, сінтаксічная навука паднялася на якасна новую ступень свайго развіцця і адкрыліся перспектывы для даследавання найбольш складаных і нярэшаных праблем мовазнаўства.

Што датычыцца праблемы няпоўных рэалізацый сінтаксічных мадэлей, то перспектывы для яе ўсебаковага аналізу адкрыліся яшчэ на першым этапе развіцця структуралізма (20-я гады XX стагоддзя) пасля вываду першых прац Фердэнанда дэ Сасюра. Пасля размежавання Сасюрам мовы і маўлення стала магчымым мадыфікаваць канструкцыі з сінтаксічным нулём і эліпсісам як рэалізацыі няпоўных мадэлей у маўленні. Разам з тым стала магчымым даследаваць семантыку названых сінтаксічных канструкцый у плане тоеснасці / нятоеснасці мадыфікацыі і мадэлі і функцыянальную маркіроўку разглядаемых канструкцый. Акрамя таго, прынцып іманентнасці, сфармуляваны Фердэнандам дэ Сасюрам, прадвызначыў строгае адмежаванне аб’екта даследавання лінгвістыкі ад сумежных аб’ектаў іншых навук. Такім чынам былі выключаны нелінгвістычныя даследаванні моўных з’яў папярэднімі школамі — змяшэнне лагіцыстамі катэгорыі сінтаксісу з катэгорыямі логікі і замена сінтаксічных кампанентаў кампанентамі лагічнага сужэння. Таму ўпершыню ўдалося пазбегнуць неапраўдана пашыранага (лагіцысты) і неапраўдана звужанага (псіхалагісты) разумення няпоўнасастаўных рэалізацый сінтаксічных канструкцый.

Рэвалюцыйнай з’явілася распрацоўка Люсьенам Тэньерам асноўных палажэнняў структурнага сінтаксісу. Наватарства Тэньера заключаецца ў адмежаванні катэгарыяльнага (статычнага) і структурнага (дынамічнага) сінтаксісу. Катэгарыяльны сінтаксіс вывучае катэгорыі (сінтаксічныя адзінкі, сінтаксічныя функцыі класаў слоў, катэгорыі аднасастаўнасці-двухсастаўнасці і іншыя). Гэта дазволіла кваліфікаваць сінтаксічныя адзінкі, вызначыць

прэдыкатыўную аснову і асноўныя сінтаксічныя функцыі класаў слоў. Асноўным аб'ектам вывучэння структурнага сінтаксісу з'яўляецца іерархічная будова сінтаксічнай адзінкі, узаемазвязь кампанентаў сказа. Гэта стала магчымым толькі пасля распрацоўкі Тэньерам вучэння пра семантычную структуру сказа. Вучоны вылучыў некалькі відаў кампанентаў семантычнай структуры сказа: вузлавы кампанент (іерархічна галоўны) і актанты з сірканстантамі. Дзякуючы гэтаму, з'явілася магчымасць адмежаваць сказы з сінтаксічным нулём і эліпсісам ад знешне падобных сінтаксічных з'яў. Наяўнасць актантаў і сірканстантаў пры адсутнасці дзеяслова сведчыла пра дзеяслоўнае кіраванне і сказ кваліфікаваўся як эліптычны. Схематычна няпоўнастаўныя рэалізацыі былі прадстаўлены наступным чынам: *Убегла ў накой. Кнігі, сшыткі са стала — на падаконнік* (І.Мележ).

Нельга не закрануць пытанні пра адваротную валентнасць другіх актантаў (A₂), распрацаваную вучонымі. Гэта таксама адыграла вялікую ролю ў распрацоўцы праблемы няпоўнастаўных сінтаксічных мадыфікацый. На аснове адваротнай валентнасці можна было сцвярджаць, што ў сказе апушчаны дзеяслоўны выказнік і кваліфікаваць яго як эліптычны.

Як бачна, асноўныя палажэнні Люсьена Тэньера адыгралі вялікую ролю ў фарміраванні тэарэтычнай базы структурнага сінтаксісу. Праца адкрыла перспектывы для вывучэння найбольш значных сінтаксічных праблем, у тым ліку і пытанні пра няпоўнастаўныя рэалізацыі сінтаксічных мадэлей. Далейшая распрацоўка праблемы канструкцый з сінтаксічным нулём і эліпсам вырашалася ў рамках пэўнай канцэпцыі ў адпаведнасці з пэўнымі тэарэтычнымі і метадалагічнымі прынцыпамі.

ЛІТАРАТУРА

1. Дубовцева Т.Ф. Семантизация эллиптических конструкций как условие их функционирования в диалоге // Взаимодействие социальных и структурных факторов в языке и речи. Саратов, 1988. С. 79—84.
2. Назаров А.Н. К вопросу о выделении неполных предложений в особый грамматический тип // Вопросы синтаксиса и стилистики русского литературного языка. Куйбышев, 1963. С. 88—97.
- 3.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М., 1958. 536 с.

Г.К. Чахоўскі

АПАЗІЦЫЯ НАЦЫЯНАЛІЗМ - ІНТЭРНАЦЫЯНАЛІЗМ У БЕЛАРУСКІМ ПАЛІТЫЧНЫМ ДЫСКУРСЕ 1920-х — 1930-х гг.

Непасрэдны кагнітыўны аналіз палітычнага дыскурса мае на мэце не толькі выяўленне мысленчых аперацый, якія спрыяюць тэкстаўтварэнню, але і вызначэнне ключавых паняццяў, у тэрмінах якіх адбываецца катэгарызацыя рэальнасці ў пэўную эпоху, іх канцэптуальнага зместу і вартаснай іерархіі.

Рытарычны аналіз мае на мэце найперш апісанне прыёмаў і сродкаў, праз якія адбываецца ўздзеянне на адрасата. У гэтым выпадку тэкст аналізуецца “з пазіцыі свядомасці”. З другога боку, у спалучэнні з кагнітыўным рытарычным аналіз дазваляе пранікнуць у свядомасць суб'екта, які стварае тэкст, дапамагае вызначыць абумоўленасць сродкаў уздзеяння стэрэатыпнымі псіхалагічнымі, ідэалагічнымі, ментальнымі ўстаноўкамі моўнай асобы пэўнага грамадскага акадэмічнага асяродку. Гэтыя ўстаноўкі і дыктуюць рытарычную сістэму дыскурса ў цэлым.

У прааналізаваных намі дакументах і матэрыялах ЦК КП(б)Б [8] з сярэдзіны 1920-х гадоў з усё большай “заанпакоенасцю” паказваецца на небяспеку ва ўмовах “разгортвання новай эканамічнай палітыкі” ідэянал-дэмакратычнай ідэалогіі і яе праяў у грамадстве і партыі. Падставай для ідэалагічна афарбаваных высноў сталіся дакладныя запіскі, даклады, спецыяльныя паведамленні, якія дасылаліся ў вышэйшыя партыйныя інстанцыі з Дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (ДПУ) БССР.

Цэнтральнай апазіцыяй дыскурса ўлады з'яўляецца апазіцыя **нацыяналізм — інтэрнацыяналізм**. Гэтая апазіцыя ляжыць у аснове ўсіх тэкстаў, якія складаюць аналізуемы дыкурс. Намінацыі “шавінізм”, “нацыянал-дэмакратызм”, “ухілы”, “нацыянал-ухілізм”, “праваўхілізм”, “праваапартунізм”, “нацыянал-дэмакратычная ідэалогія”, “нацыянал-апартунізм”, “нацдэмаўшчына”, “шавіністычна-нацыяналістычныя праявы жыцця” і пад. сустракаюцца ў прааналізаваных тэкстах больш за 250 разоў: “Шавінізм, нацыянал-дэмакратызм цісне і на наасобныя звенні нашай партыі, выклікае ўхілы з боку наасобных камуністаў ад правільнай ленінскай лініі ў нацытанні” [8, с. 48], “Гэтыя праваўхілісцкія ўстаноўкі, узятыя ўагуле (у цэлым), аб'ектыўна прадстаўляюць сабою цэлую сістэму праваапартуністычных і нацыянал-апартуністычных поглядаў” [8, с. 194], “Куда ілі нацдемы? Они илі в объятия фашистской

З М Е С Т

Міхневіч А.Я. Тэарэтычная граматыка сучаснай беларускай літаратурнай мовы (некаторыя пытанні канцэпцыі).....	3
Анташок Л.А. Сінанімія словазлучэнняў з аб'ектнымі адносінамі ў беларускай мове.....	8
Аптанюк М.Г. Сацыяльна-гістарычныя фактары лексічнай тоеснасці і адметнасці ў беларускай і рускай юрыдычнай тэрміналогіі.....	15
Бадзевіч З.І. Ад'ектывы з прэфіксам <i>без-</i> у сучаснай беларускай мове.....	21
Белакурская Ж.Я. Графічныя асаблівасці рукапіснага і друкаванага варыянтаў зборніка Якуба Коласа “Другое чытанне для дзяцей беларусаў”.....	27
Важлік С.І. Сінтаксічныя (сказаўтваральныя) патэнцыі дзеяслоўнага прэдыката (вопыт сістэматызацыі).....	35
Галубенка І.В. Да пытання аб тыпах эквівалентнасці і відах эквівалентаў у сферы мастацкага перакладу.....	56
Герасімовіч А.В. Да пытання іерархіі базавых ментальных прэдыкатаў.....	59
Дзергачова Т.Л. Фонастылістычныя варыянты на ўзроўні сінтагмы.....	62
Куліковіч У.І. Лексіка твораў У. Дубоўкі.....	70
Ляшук В.М. Семантыка анімаў <i>Скарына</i> і <i>Полацк</i> у беларускіх мастацкіх тэкстах.....	76
Міхалёва А.М. Запозычэнні ў складзе беларускай тэрміналогіі машынабудавання.....	85
Пячэрская К.У. Словаўтваральная антанімія (на прыкладзе словаўтваральных гнёздаў з апорным кампанентам са значэннем памеру і формы).....	92
Радзевіч А.А. Здабыткі і перспектывы даследавання сітуацыйнага пашырэння структурнай асновы простага сказа.....	96
Рамза Т.Р. Пытанне пра словазлучэнне ў беларускім мовазнаўстве.....	105
Савіна Н.У. Назвы польскіх рэалій і персаналій у беларускіх экскурсійных тэкстах.....	111
Савіцкая І.І. Дыдактычны аспект лексікаграфіі.....	115
Садоўская А.Л. Этналінгвістычны аспект у фразеалогіі.....	121
Чайка Н.У. Праблема няпоўнаасастаўных рэалізацый сінтаксічных мадэляў у беларускай мове.....	128
Чахоўскі Г.К. Апазіцыя <i>нацыяналізм—інтэрнацыяналізм</i> у беларускім палітычным дыскурсе 1920-х—1930-х гг.....	133
Шкілёнак В.Я. Функцыянальныя магчымасці граматычных катэгорый дзеяслова.....	152